

A 17. századi pápai katolikus anyakönyv vizsgálata

(Kísérlet a kapcsolatháló-elemzés történeti alkalmazására)

Bevezetés

DOLGOZATOMBAN EGYFORRÁS, a Pápa városába telepített pálos szerzetesek által 1638 és 1668 között vezetett katolikus anyakönyvek vizsgálatát tűztem ki célul. Munkám kezdetén az a kérdés foglalkoztatott, vajon megfogható-e valamilyen, a város lakosságát – pontosabban annak az anyakönyvben megjelenő részét – átszövő, személyek közötti kapcsolatrendszer az anyakönyvi bejegyzések vizsgálatán keresztül. Ezt mintegy kiegészítette a következő probléma, amely azt a kérdést vetette fel, hogy milyen módszerrel érdemes és lehetséges megközelíteni a kiválasztott forrást.

Eredeti kérdésfeltevésemben megerősítettek azon vizsgálati eredmények – lett légyen bármily kevés is a számuk –, amelyek eddig ebben a témakörben napvilágot láttak.¹ Ezek a kutatások abból az előzetes feltevésből indultak ki, hogy a különböző egyházi szertartások alkalmával megjelenő tanúk személyének kiválasztása az érdekelt fél (felek) döntésén múlik, azonban ezt a döntést behatárolják bizonyos – időben, társadalmi csoportok szerint, stb. változó – szokások. Különösen igaznak tételezhető fel mindez a keresztelés aktusára, a keresztszülők kiválasztására nézve, hiszen itt – legalábbis elméletben, az egyház tanítása szerint – nem csupán egy alkalmi kapcsolatról van szó. A létrejövő lelki rokonság kihat a felek egész további életére, és akár a leszármazottak életét is befolyásolhatja (például a katolikusok esetében a házassági tilalom révén). A szertartások ránk maradt nyomainak, az anyakönyvi bejegyzéseknek a tanulmányozása

¹ MORVAY 1984. és BENDA 2002. A nemzetközi szakirodalomból SABEAN *Kinship in Neckerhausen* című munkája (1998) alkalmazza az anyakönyvek vizsgálatában az alábbi dolgozatban is használt kapcsolatháló-elemzést (a munkára Benda Gyula és Szijártó István hívta fel a figyelmet, amit ezúton is szeretnék megköszönni).

segítségével tehát feltárhatóknak tűnnek azok a közösségben meglévő szokások, amelyek például a keresztszülők kiválasztását szabályozták. Mindebből pedig megpróbálhatunk következtetéseket levonni a helyi közösség szerveződésére nézve.

Az alábbiakban röviden bemutatom a vizsgálatom tárgyául kiválasztott forrást, kitérve keletkezésének tágabb kontextusára, a korabeli magyarországi anyakönyvezési gyakorlatra is. Ezután következik az általam elvégzett vizsgálatnak a bemutatása, és végezetül megkísérlem a kapott eredmények értelmezését.

A forrás

Magyarországon – Európa tőlünk nyugatabbra eső régióival egyetemben – a rendszeres anyakönyvezés egyházi igénye a 16. század elején merült fel.² Elsőként az 1515. évi veszprémi zsinaton fogalmazták meg a keresztelés anyakönyvezésének szükségességét. Ekkor és még a rákövetkező évtizedekben az anyakönyvezés célja elsősorban a lelki rokonság feljegyzése és ellenőrizhetősége volt. Hasonló okból tartotta szükségesnek a tridenti zsinat is a keresztelési anyakönyvek vezetését. Az egymás után következő egyházmegyei zsinatok közül az 1611-ben tartott nagyszombati zsinatot kell kiemelnünk, mivel itt a keresztelési anyakönyvek vezetése mellett elrendelték a házasságok feljegyzését is. Az anyakönyvezés részletes szabályozására Magyarországon először az 1625-ben Pázmány Péter által kiadott *Rituale Strigoniense* tett kísérletet közölvén az anyakönyvi bejegyzésekhez használandó formulát is.³

² Az anyakönyvezés elterjedésére Magyarországon BARTH 1999. A tanulmány átdolgozott és lerövidített változata megtalálható a szerző frissen megvédett doktori (PhD) értekezésében is BARTH 2003. [a munkát a szerző szívességéből használhattam] Ugyanitt a nemzetközi szakirodalomra bőszes hivatkozás is található. Magam az anyakönyvezés elterjedésének leírásakor Báth Dániel gondolatmenetét követem, így a további hivatkozásokat mellőzöm.

³ *Anno Domini ... die ... mensis ... ego N. Parochus hujus Ecclesiae S. N., civitatis vel loci N., baptizavi infantem natum vel natam die ... ex N. et N. conjugibus hujus Parochiae, vel Parochiae S. N., et ex tali patria et familia, cui impositum est nomen N. Patris fuerunt N., filius N., ex parochia seu loco N., et conjux N., filia N., ex parochia seu loco N.* (Az Úr ... évében, ... hó ... napján, én N., a jelen, Szent N.-ről nevezett egyház plébánosa, N. városban vagy helységben megkereszteltem eme plébánia, vagy N. város vagy helység, Szent N.-ről elnevezett plébániája N. és N. lakosainak, mint házastársaknak ... napon született kisgyermekét, akinek az N. nevet adtam. Keresztszülők voltak N., N-nek a fia, N. plébániáról vagy N. helységből, és hitvestársa, N., N-nek a leánya, N. plébániáról, illetve N. helységből.) Latin

Az előírásoknak a gyakorlattal való szembesítésére korlátozott lehetőséget adnak a korszakból (16–17. század, esztergomi egyházmegye) fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Az ezekből nyerhető kép azt mutatja, hogy a szigorú, és egyre precízebbé váló előírásoknak kevés foganatja volt. Például a barsi főesperesség 1626-os vizitációja során kiderült, hogy a 32 egyházközségből egy sem vezetett anyakönyvet. Húsz évvel később, 1647-ben a 45 meglátogatott plébániából még mindig csak 11-ben találtak anyakönyveket. Hasonló adatokat kaphatunk a többi főesperességről is. A katolikus anyakönyvezés tehát – s itt is elsősorban a keresztelés anyakönyvezésére kell gondolnunk – a 17. század második harmadában indult meg Magyarország területén, azonban általánossá válásáig további évtizedeknek kellett eltelniük. A protestáns egyházak esetében még későbbi az anyakönyvezés megjelenése. A fennmaradt anyakönyvek szinte kivétel nélkül a 18. századtól kezdődnek.

Ebben az összefüggésben szemlélve a meglehetősen korainak számító pápai anyakönyvet,⁴ láthatjuk, hogy az anyakönyvezés gyakorlatának becses emlékével állunk szemben. Az anyakönyvet 1638 novemberében kezdték el vezetni a gróf Csáky László által abban az évben Pápará telepített pálos szerzetesek. Ez utóbbi tény, valamint az, hogy 1560-tól kezdődően nem volt a városban katolikus lelkigondozás egészen a pálosok betelepítéséig,⁵ biztossá teszi, hogy a város első anyakönyvével van dolgunk. Feltételezhetjük az anyakönyv teljességét is. A kezdetekre vonatkozóan biztosítanak bennünket az évszám mellett a címbejegyzések is. Más a helyzet az anyakönyvi bejegyzések záródátumával, 1668-cal.⁶ Mivel az anyakönyv eredeti kötése nem maradt ránk,⁷ elképzelhető, hogy csonkult, bár 1638 és 1668 között csonkulásnak semmi nyoma. Ha a záródátumot a város történetének tükrében próbáljuk meg értelmezni, akkor a következő észrevételeket tehetjük: a szórványos adatok arra engednek következtetni, hogy a városi katolikus plébánia újjászervezésére az 1650-es évek végétől

szövege és fordítása megtalálható Bárh Dániel fentebb említett doktori disszertációjában (BÁRTH 2002.)

⁴ Az anyakönyv jelenleg a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltárban (VÉL) található, Pápa vegyes anyakönyvek 1638. jelzettel. (Mikrofilmmásolata: Magyar Országos Levéltár (MOL) X 5697.)

⁵ SZAKÁLY 1994. 163.

⁶ Ez azért lényeges, mert – mint a későbbiekben kitérek rá – az anyakönyvmek nincs folytatása. A plébániai anyakönyv csak 1684 nyarán kezdődik. (A plébániai anyakönyvek sorozata szintén a Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltárban található egészen a 19. század első feléig.)

⁷ Jelenlegi formáját egy nem túl jól sikerült – több helyen levegős, meggyűrődött – laminálás utáni köttetés során kapta. Sajnos a lapoknak – a bejegyzésekből kikövetkeztethető – sorrendje a köttetés során megváltozott.

kezdődően történtek kísérletek. A város plébánosát első ízben 1659 körül említik, és 1660-ban vette vissza a földesúr, Esterházy Pál későbbi nádor a protestánsoktól a város főterén álló templomot.⁸ Leszámítva a protestánsoknak templomuk elvétele miatti folyamatos tiltakozását, hosszú hallgatás borul a katolikus plébániára, míg 1666 márciusában a város plébánosa keresztszülőként élénk nem kerül épp a vizsgált anyakönyvben.⁹ A katolikus egyházjog szerint a település katolikusai feletti egyházi joghatóságot a mindenkori plébános gyakorolja. Ebbe beletartozik a szentségek, köztük a keresztség szentségének a kiszolgáltatása és az esketés is. Ennek tükrében a pálosok 1660-as évekbeli anyakönyvezését is csupán a plébániaszervezés viszontagságaival magyarázhatjuk, és várható volt, hogy a viszonyok konszolidálásával a plébánia átveszi majd a szentségek kiszolgáltatásának és az anyakönyvezésnek a feladatát. Ennek valamikor 1668 és 1684, a fennmaradt plébániai anyakönyv kezdete között kellett megtörténnie. Minthogy az 1684-ben kezdődő anyakönyvnek nincs címlapja, feltételezhető a csonkulása. Mindez megengedi azt a feltételezést, hogy a pálosok által 1638 novembere és 1668 áprilisa között vezetett anyakönyvet lényegében sértetlennek tekintsük.

Maga a kötet tulajdonképpen két anyakönyvet tartalmaz. Elejétől a keresztelések,¹⁰ közepétől pedig a házasságkötések¹¹ bejegyzése történt. A bejegyzések formája szempontjából két nagyobb időbeli egységre oszthatjuk az anyakönyvet. A szerzetesek 1638-ban táblázatos formában kezdték el mindkét anyakönyvi rész vezetését. A keresztelésnél 1657-ben áttértek a folyószöveges bejegyzésre; a házasságkötéseket azonban 1660-ig továbbra is táblázatos formában vezették, majd ekkor megszűnt a házasságok rendszeres anyakönyvezése.¹² 1660 és

⁸ KISS 1908. 33–34. (Szakály Ferenc hivatkozás nélkül 1649-re teszi az első plébános megjelenését a forrásokban, de ez nyilvánvaló elírás. SZAKÁLY 1994. 167.)

⁹ 118. oldal

¹⁰ A 2. oldalon található cím szerint: *[L]I[B]ER [BAPT]IZATORUM [...?] Annis, Diebus, Mensibus, Paren[tibus] —[nis, ab Anno 1638 Die [6 Nove]mbris Quo inchoatum est divinum officium Papae in Capella Patrum Ordinis Sancti PAULI Primi Eremitae in diocesi Jauriensi.*

¹¹ A 77. oldalon található cím szerint: *LIBE[R] MATRIMONIORV[M] Annotatus, Annis, Diebus, Mensib[us], Sponso, Sponsa, Diocesi, Parochia, Testibus ab Anno 1638, die 14 Novembris, Quo institutum est divinum officium, Papae in Capella Patrum Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae in Diocesi Jauriensi.*

¹² Az időbeli eltolódásnak csupán praktikus okai vannak. Az előre megvonalmazott anyakönyvi oldalak a nagyobb számú keresztelés esetében hamarabb fogytak el, mint a házasságkötéseknél. Ugyanígy praktikus okokra vezethető vissza a házasságkötések anyakönyvezésének abbamaradása is. A keresztelési bejegyzésekkel elérték a házassági bejegyzéseket, és valamennyi üres lapot ráhagyva a házassági részre a kötet második felében folytatták a keresztelési bejegyzéseket.

1668 közötti időszakból elszórta 11 házassági bejegyzés maradt fenn az anyakönyvben. Mindez azt valószínűsíti, hogy nem kezdtek újabb kötetet a házasságok feljegyzésének.

A két időbeli egység (keresztelési) bejegyzései között tartalmi különbségek nem fedezhetőek fel. Minden esetben lejegyezték a keresztelés időpontját, a gyermek nevét és nemét, a szülők nevét¹³ és a keresztszülők nevét.¹⁴ Lényeges különbség van azonban a bejegyzések olvashatósága szempontjából. Az 1638 és 1657 közötti időszak bejegyzéseinek többségével ellentétben a későbbi írás sok helyen elhalványult, vannak „teljesen üres lapok”, és ezeket erős fényvel megvilágítva is csak annyit lehet megtudni, hogy írtak rájuk.¹⁵

További nehézséget jelent a forrás felhasználásánál, hogy az évszázados szakszerűtlen tárolás következtében a kötet erősen vizesedett, jobb felső sarka el is pusztult. Ez körülbelül a lapok egyötödének–egyhatodának a hiányát jelenti. A táblázatos részek esetében (1638–1657 közötti bejegyzések) ez a keresztelés dátumát és olykor a gyermek nevét, illetve a keresztszülők nevét, olykor a szülők családnevét érinti. A folyamatos bejegyzések esetében (1657–1668) a hiányok esetlegesek.

Talán kissé hosszúnak tűnik a vizsgálat forrásául szolgáló anyakönyv fenti bemutatása. Mégis indokoltnak tartom, mert csak ezen keresztül tudom igazolni, hogy forrásom kerek egész, amelynek időbeli végpontjai nem tekinthetők véletlenszerűnek (az ellenreformáció megindulása Pápán, illetve a plébánia megalakulása/megerősödése a városban). Emellett az egyetlen anyakönyv a korban, tehát potenciálisan valamennyi, a településen történt katolikus keresztelés és házasságkötés bekerülhetett a kötetbe. A valós arányoknak természetesen még a megbecslésére sem vállalkozhatunk, azonban ez nem befolyásol bennünket abban, hogy az anyakönyvben szereplők összességét hipotetikusan közösségként fogjuk fel. Ez a közösség nem azonos a városban élő emberek összességével, hiszen a település lakóinak jelentős része protestáns volt, tehát az anyakönyvben – legalábbis elméletileg – nem jelenik meg. Jelen értelmezésünkben a közösség tehát semmi többet nem jelent, mint egy zárt csoportnak valamilyen – itt felekezeti – szempontból elkülönülő részét. Feltételezzük ugyanakkor, hogy e közösség tagjai ismerték egymást, kapcsolatban voltak egymással, és kapcsolataikat valamiféle társadalmilag szabályozott szokás szerint élték meg. Ennek a kapcsolatrendszernek az egyházhoz köthető vonatkozásait

¹³ Az édesanya esetében gyakran csak a keresztnevet írták ki.

¹⁴ A keresztanyák esetében is megfigyelhető a pusztá keresztnév használata, de általában hozzátettek valami további azonosítót (férje neve, férje családneve, férje foglalkozása).

¹⁵ UV-lámpával megvilágítva sem lehet eredményt kicsikarni ezekből az oldalakból. Valószínűleg a tinta minősége volt más a két időszakban, illetve egy időszakon belül is.

(keresztszülőség) és annak magyarázatait kíséreljük meg az alábbiakban vizsgálni.

A forrás feldolgozása

A személyek, illetve családok¹⁶ közötti kapcsolatok vizsgálata magával hozta egy olyan módszer kiválasztásának igényét, amelynek segítségével a feltételezhetően nagy számú egyedi adatok is felhasználhatóvá, rendszerbe foglalhatóvá válnak. A rövid, csupán harminc évet felölelő időszak, valamint az a tény, hogy az anyakönyvbe bejegyzett személyek jelentős része csupán egyetlen alkalommal fordul elő a forrásban,¹⁷ nem teszi lehetővé a hagyományos családrekonstrukciós eljárás eredményes alkalmazását. Ennek következtében az egyes családokra fókuszáló, és azok kapcsolatait, stratégiáit tipizáló vizsgálatról adatok hiányában le kellett mondanom.¹⁸ Ehelyett a szociológusok által kidolgozott kapcsolatháló-elemzés tűnt a kezdeti kérdésfeltevés megválaszolására alkalmas módszernek.¹⁹ Ennek alkalmazása során nem az egyes személyek (családok) kapcsolataiból, hanem a kapcsolatok összességéből indultam ki, így küszöbölve ki az egyedi adatok elvesztésének veszélyét. Az anyakönyvi bejegyzések értelmezésének keretét is a kapcsolatok összessége által kirajzolt kép adta meg.

¹⁶ Itt és a továbbiakban család alatt a szülőkből és gyermekekből álló kiscsaládot értem.

¹⁷ Az anyakönyv adatainak feldolgozása során meglepően nagy számban találtam olyan házaspárokat, akik csupán egyetlen alkalommal fordultak elő szülőként. Hozzávetőleg 450 család esetében beszélhetünk egy szülésről (ezek között lehetnek ikerszülések is), közel 50 család esetében két szülést, míg 28 család esetében három vagy annál több (a legtöbb tizenegy) szülést jegyeztek fel az anyakönyvben. Mindez jelentős arányú mobil népességre enged következtetni a város (katolikus) lakosságán belül. Ugyancsak a mobil lakosságra utalhat, hogy néhány – elsősorban nemesi – családtól eltekintve nem találunk a nevek alapján apai ágon rokon családokat az anyakönyvben. A mobil elemek nagy számára logikus magyarázattal szolgál a település elhelyezkedése és a végvári rendszerben betöltött szerepe. Mint a török területekhez közel fekvő erődítmény elsődleges célpontul szolgálhatott a menekülőknél, és viszonylag nagy számú katonaság állomásozott falai között.

¹⁸ Magát a módszert azonban illusztrációként, az általánosítás igénye nélkül a későbbiekben, a keresztszülői kapcsolatok vizsgálatakor alkalmazni fogom.

¹⁹ A kapcsolatháló-elemzés elméletével és gyakorlatával az anyakönyv vizsgálata közben kerültem kapcsolatba az Atelier Francia–Magyar Társadalomtudományi Tanszék által szervezett szeminárium keretében. A módszer elméleti háttéréről további bőséges szakirodalmi hivatkozással lásd WETHERELL 1998. és EMIRBAYER 1999.

Munkamódszerként egy egyszerű kapcsolatháló felrajzolását választottam, ahol családok között jelöltem a keresztszülői kapcsolatok számát és irányát. Mivel megfelelő számítógépes program nem állt a rendelkezésemre, le kellett mondanom a kapcsolatok gyakoriságának a távolsággal való jelzéséről, ennek következtében az egyes családok elhelyezkedése a kapcsolathálón esetleges. Ugyanakkor a gyakoriságot (a kapcsolat szorosságát) a kapcsolatot jelölő vonalak számával jelölni tudtam. Az így kapott hálózat természetesen csak egyetlen nézőpontból – keresztszülőség – mutatja a személyek közötti kapcsolatokat.

A keresztszülői kapcsolatok felrajzolásával ábrázoltam a keresztelési anyakönyv bejegyzései közül mindazokat, amelyek a kapcsolat szempontjából egyértelműen azonosíthatók voltak. Az azonosíthatóság kritériumaként a szülők és a keresztszülők ismeretét határoztam meg. Ez praktikusán az apa vezeték és keresztnevének, illetve legalább egy keresztszülő vezeték és keresztnevének az ismeretét jelentette, beleértve természetesen a kikövetkeztetett adatokat is. Emellett ábrázoltam azokat az eseteket is, amikor csak a keresztszülők neve ismert, a szülők azonosítására nincs lehetőség. A kapcsolat ilyen esetekben is ábrázolható azzal a – véleményem szerint a vizsgálat eredményét érdemben nem befolyásoló – kikötéssel, hogy az ismeretlen szülő azonos lehet valamely más, a kapcsolathálón már szereplő személlyel.

A két anyakönyv összesen 983 bejegyzést tartalmaz. Ezek közül a házassági anyakönyv 180, míg a keresztelési 803 bejegyzésből áll. A vizsgálat csak ez utóbbiakra terjedt ki. Ezek közül is először az 1638 és 1657 közötti (táblázatos formában készült) bejegyzéseket ábrázoltam a kapcsolathálón. Ennek az a fentebb már említett praktikus oka volt, hogy ezen bejegyzések formájuknak köszönhetően nagyobb számban voltak azonosíthatók, mint az 1658 és 1668 közöttiek.²⁰ Így összesen 422 bejegyzést tudtam ábrázolni, ami a keresztelési bejegyzések 53%-a. Az utolsó tíz év azonosítható bejegyzéseit a későbbiek során összevettem a kapott képpel, és az alábbi megállapítások már ennek tükrében születtek meg.

²⁰ Az 1638 és 1657 közötti húsz év 492 bejegyzéséből 422, tehát az adott időszak bejegyzéseinek 86%-a volt azonosítható. Ez az arány valamivel 50% alá csökkent az utolsó tíz esztendő, 1658 és 1668 közötti bejegyzések esetében. Ennek oka végső soron a bejegyzések formájának megváltozásában keresendő.

A kapcsolatháló leírása

A kapcsolatháló felrajzolása több szempontból is meglepetéssel szolgált számomra. Az egyik az volt, hogy az anyakönyvben szülőként csupán egyszer szerepeltek nagy száma ellenére a kapcsolatháló összefüggő rendszert alkotott, tehát beigazolódni látszott az a feltevésem, hogy az anyakönyvben szereplő személyek közösséget alkottak, így kapcsolataik rendszerszerű értelmezése megkísérélhető. Ez a hálózat azonban élesen elváló „csoportokból” állt, amelyek részben időben, részben – feltételezhetően – társadalmi helyzetben tértek el egymástól.²¹ Megfelelő számítógépes program alkalmazása bizonyára finomabb csoportosítást tenne lehetővé, ennek hiányában azonban be kellett érnem a „szemre” történő osztályozással. Öt nagyobb csoportot sikerült elkülönítenem, ezek egymáshoz való viszonya azonban különböző volt. Az öt csoportból három a vizsgált időszak egészén keresztül létezett, míg kettő csupán rövid ideig állt fenn.

A csoportok a következők:²²

1. Német anyanyelvű polgárság (kézművesek és katonák)
1638–1657; 99 család
2. Magyar anyanyelvű polgárság (kézművesek és katonák)
1638–1657; 161 család
3. Nemesség (vármegyei tisztségviselők és végvári tisztek)
1638–1657; 57 család
4. Német katonaság 1651–1655; 123 család
5. Német katonaság 1654 decembere–1656; 36 család

²¹ Az általam „csoportnak” nevezett egységekre a nemzetközi szakirodalom általánosan a *blokk* vagy *klikk* kifejezéseket használja. Én ennél – magyarul – kifejezőbbnek éreztem a csoport szót. Csoportnak nevezem azokat a hálózaton belül egymástól elkülönülő kisebb hálózatokat, amelynek tagjai egymással kapcsolatokat létesítenek, ugyanakkor a hálózat többi csoportjához csupán néhány, gyakran speciálisan megmagyarázható kapcsolattal kötődnek (ezekre a későbbiekben konkrét példákat is fogok hozni). Vö. GOULD 1991.

²² A csoportok elnevezésébe igyekeztem belesűríteni mindazt az információt, ami tagjairól az anyakönyvből kiolvasható. Az anyanyelvre a vezetékneveken kívül találunk direkt utalásokat is az anyakönyvben (*miles Germanus*), illetve a keresztnéveket is több alkalommal írták népnyelven (pl. Hans). A városi polgárság kifejezést azért tartom megengedhetőnek, mivel az anyakönyvben két esetben is szerepel a „civis Papensis” meghatározás, minden bizonnyal német anyanyelvű kézműves–katonákra alkalmazva, annak ellenére, hogy a város lakosai korabeli jogi értelemben nem voltak polgárok. Jogállásukat tekintve jobbágyok, vagy – a katonák esetében – a nehezen megfogható vitézi rend tagjai voltak.

A csoportok közötti kapcsolat – mint már említettem – eltérő volt. A leg-szorosabban az 1. (német polgárság) és a 2. csoport (magyar polgárság) kapcsolódott egymáshoz. Azt lehet mondani, hogy a két csoport részben fedte egymást, ez a fedés azonban időben jól lehatárolható. Ha külön szemléljük az első tíz év bejegyzéseiből (1638–1647) kirajzolódó hálózatot, fedésről nem beszélhetünk, csupán szórványos kapcsolatokról. Ez a kép gyökeresen megváltozik a második tíz év bejegyzéseinek tükrében (1648–1657); és áttekintve a harmadik évtized anyagát (1658–1668), elmondható, hogy a vizsgált időszak végére a két csoport kapcsolata még szorosabbá vált. Az önálló 1. és 2. csoport gyakorlatilag megszűnt, egy rendszert alkotott. Ehhez járult az 1. csoportbeli (német polgárság) személyek nagymérvű kicserélődése. Azok közül, akik 1638–1642 közötti (első öt év) periódusban meghatározó szerepet játszottak, 1648 után már senki sem szerepelt a hálózatban, ugyanakkor ezek a személyek már a kezdeti időszakban sem vettek részt más csoportokkal való kapcsolattartásban. Ha időben a vizsgálat végéről nézzük meg az egykori 1. csoport (német polgárság) tagjait, azt látjuk, hogy számuk drasztikusan lecsökkent, alig maradt közülük 7-8 személy, kapcsolataik zöme pedig a korábbi 2. csoportba (magyar polgárság) sorolt személyekhez kötötte őket.

Ha magyarázatot próbálunk meg keresni a fenti jelenségre, két, egymással szorosan összefüggő okot jelölhetünk meg. Ezek egyikeként az említettek feltételezhető integrációját, a város közösségébe való betagozódását nevezhetjük meg. Ezt a folyamatot részben előmozdíthatta a másik szóba jöhető ok, azaz, hogy a 1. csoport (német polgárság) szemmel láthatóan nem rendelkezett külső utánpótlással, sőt bizonyára számolnunk kell tagjainak elvándorlásával is. Így tulajdonképpen feloldódtak a város azonos státuszú, de magyar anyanyelvű csoportjában.

A feltételezett integrációs folyamatra – amely nem jelent automatikusan nyelvi váltást is – egy felettébb bizonytalan, közvetett utalással is rendelkezünk. 1647 és 1649 között többször előfordul az anyakönyvben Hans Vogt, aki az 1. csoport (német polgárság) tagja volt. Az általa viselt katonai tisztséget – a névben alkalmazott nyelvtől függetlenül – minden alkalommal németül írják: „zeigworter” (Zeugwarter).²³ Özvegyét 1652-ben említik. Ugyanebben az időben jelenik meg a következő „zeigworter”, a korábban asztalosként és pattantyúsként ismert, szintén az 1. csoportba tartozó Albert Esterl. A tisztség azonban ettől az időtől kezdve már magyarul szerepel: „csajbort”-ként, még akkor is, ha történetesen német szövegben fordul elő.²⁴

²³ A szó a hadiszertár őrét, parancsnokát jelenti, vö. HORVÁTH 1978. 49–50. (*csajbert* szócikk).

²⁴ „Margaretha diser Zait Zeubortin” 36. oldal

Amennyiben a fenti példa nem csupán a lejegyző szerzetesek nyelvtudását, illetve kulturális–katonai ismereteit mutatja, akkor talán nem túlzás azt az 1. csoport (német polgárság) tagjai körében végbemenő integrációs folyamat halvány bizonyítékának tartanunk.

Az 1. csoport (német polgárság) tagjainak Pápára kerüléséről semmiféle információval nem rendelkezünk. Feltételezhető körülményeinek a megvilágításához csak az anyakönyvi bejegyzéseket hívhatjuk segítségül. Feltűnő, hogy csupán az 1. csoport (német polgárság) tagjainak a neve mellett fordul elő a *tormentarius* vagy *pattantyús* meghatározás. A 2. csoportba (magyar polgárság) tartozó személyek esetében, amennyiben katonákról van szó, a *hajdú* illetve a *miles* (ritkábban egyéb, ezekkel szinonim) kifejezések szerepelnek. A korabeli szóhasználatban ezek különböző „fegyvernemeket” jelöltek. A hajdú a gyalogost, a miles vagy katona a lovast, míg a *tormentarius* vagy *pattantyús* a tűzért jelentette.²⁵ Az 1. csoportba (német polgárság) tartozó személyeknek a városba kerülése tehát a várórség létszámának növeléséhez, „fegyvernemei” korszerűsítéséhez köthető.

Jóval nehezebb idekerülésük időpontjának kérdése. Erre utaló forrás előkerüléséig biztos választ nem is tudunk rá adni. Egyik lehetséges időpont 1626, az Esterházyak, mégpedig Esterházy Miklós földesuraságának kezdete. Ebben az évben a város jelentős része a várral együtt tűzvész áldozata lett.²⁶ Ideális alkalomnak tűnhet tehát arra, hogy a várat ne csak épületeiben, hanem védőiben is korszerűsítsék.²⁷

Idekerülésük időpontjától függetlenül úgy tűnik, hogy az 1. csoportba (német polgárság) tartozó személyek két generációt képviselnek.²⁸ Az 1640-es

²⁵ Ennek a terminológiának pápai alkalmazására jó példa a város – magyar pizskozatban és latin tisztázatban is fennmaradt – 1660-as házősszeírásának, valamint a pápai katonaság körében 1659-ben végrehajtott tanúvallatási jegyzőkönyvnek az összevetése. Az előbbiben katonaként, illetve milesként szereplő személyek az utóbbiban lovas renden lévőként, míg a hajdúk gyalogos renden lévőként jelennek meg. 1660-as összeírások MOL Esterházy Pál nádor iratai (P 125) 11622; 1659-es tanúvallatás MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (A 14) *Insinuata Consilii Bellici* No. 293, 296.

²⁶ SZAKÁLY 1994, 136.

²⁷ Természetesen források híján mindez csak találgatás marad. E mellett a magyarázat mellett ugyanannyi érvet lehet felhozni, mint vele szemben. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy más jellegű katonasággal van dolgunk, mint az alább tárgyalandó 4. és 5. csoport (német reguláris katonaság) esetében. A folyamatos anyakönyvbeli jelenlét a városban való letelepedésre utal, míg a személyeknek a foglalkozásukkal való meghatározása egyfajta kötetlenebb vitézi életet sejtet.

²⁸ Ez nem jelent feltétlenül vérségi kapcsolatot a az egyes személyek között, de természetesen ez sem zárható ki.

évek derekáig, addig, amíg az 1. és 2. csoportra a kapcsolatok hiánya a jellemző, az első generáció jelenik meg az anyakönyvben, majd az 1640-es évek második felétől fokozatosan a következő generáció veszi át az 1. csoportban a vezető szerepet. Ennek kapcsolatai a 2. csoport (magyar polgárság) tagjaival már jóval intenzívebbek.

Jóval gyengébb kapcsolat mutatható ki az 1. (német polgárság) és a 3. (nemesség), valamint a 2. (magyar polgárság) és a 3. csoport (nemesség) között. Ennek magyarázata egyértelmű. A megyei és végvári tisztséget betöltő nemesség csoportjának – amelybe még a város korabeli földesura, gróf Csáky László, későbbi országbíró és gyermekei is beletartoznak – elkülönülése a város többi részétől nyilvánvaló. Ezekben az esetekben a kapcsolódási pontok vizsgálata járhat eredménnyel (erre később, a keresztszülői viszonyok vizsgálatánál még visszatérek).

Pápa városában a király által fizetett őrség állomásozott, ugyanakkor a vár és a település magánbirtokosait meghagyták tulajdonukban. Ennek következtében a nemesség jelentős része egyidejűleg volt a királyi őrség tisztje, a vármegye tisztségviselője, illetve a földesúr famíliájának tagja.²⁹ Ez alól csupán az alábbiakban tárgyalandó német katonaság – ugyanúgy nemes rangú – előljárói voltak kivételek.

A kapcsolathálón megfigyelhető utolsó két csoport, a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és az 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) nagyon sok szempontból hasonló egymáshoz, bár tagjai egymás között semmilyen kapcsolattal nem rendelkeznek (annak ellenére, hogy rövid időbeli átfedés van közöttük). Mindkét csoport csupán rövid ideig fogható meg az anyakönyvekben; esetükben egyértelműen utal az anyakönyv arra, hogy a véghely német katonaságáról van szó;³⁰ a kapcsolathálón ez a két csoport igen erősen elkülönül a többitől. A 4. csoport (német reguláris katonaság 1651–1655) csupán két személyen keresztül kapcsolódik a többi csoporthoz, de ezek közül az egyik Peter Theogardt³¹ báró ezredes, a katonaság parancsnoka,

²⁹ A 17. század folyamán egymást váltó földesurak (enyingi Törökök, Nyáryak, Esterházyak, Csáky László, majd a század derekától ismét az Esterházyak) famíliájának a vizsgálatára eddig még nem történt kísérlet. Röviden olvashatunk erre vonatkozó utalásokat SZAKÁLY 1994. 134–152. Egy földesúri familia vizsgálatára jó példa Koltai András doktori (PhD) értekezése KOLTAI 1999. [a kéziratot a szerző szívességéből használhattam]

³⁰ „militum Germanorum”, „castrensium Germanorum” 29. oldal.

³¹ Csupán érdekességként jegyzem meg, hogy Peter Theogardt nevének kétféle lejegyzése jól szemlélteti a lejegyző személy nyelvi, kulturális ismereteinek fontosságát az információ torzulása szempontjából. Egyszer szerepel *Petrus Theogardt* (30. oldal) néven, míg két alkalommal *Petrus De Ugardj* (36. oldal) néven. A latinos műveltségű és németül nem

akinek státusza megegyezett a 3. csoportbeli nemesekével (elsősorban velük is került kapcsolatba).³² Az 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) pedig csak egy ponton köthető az 1. csoport (német polgárság) egyik tagjához.

A 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) időbeli felbukkanása és zártsága egyértelműen reguláris katonai alakulatoknak a városba érkezéséről tudósít. Ittlétüket magyarországi katonai eseményekkel nem tudjuk megmagyarázni.³³ A hosszabb ideig Pápán tartózkodó 4. csoport (német reguláris katonaság 1651–1655) a maga anyakönyvben megjelenő 123 családjával mindenképpen jelentős létszámú katonaság lehetett. Idekerülésüket 1651, első megjelenésük időpontja magyarázhatja. A harmincéves háború végeztével a Habsburgok magyarországi erődítményekben helyezték el a nyugati hadszíntéren feleslegessé váló katonaság egy részét. Ebbe tartozhatott a Pápára került katonai alakulat is. Az 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) esetében az itt töltött idő feltűnő rövidsége azt sejteti, hogy Pápa csupán ideiglenes állomáshelye volt az alakulatnak.³⁴

A kapcsolathálón felismerhető csoportok egymástól való elkülönülése két különböző okra vezethető vissza. Az állandónak tekinthető 1. (német polgárság), 2. (magyar polgárság) és 3. csoport (nemesség) esetében egyértelműen a társadalmi különbségek kerülnek előtérbe. A város (katolikus) lakossága (egyházi, keresztszülői) kapcsolatai tekintetében két nagyobb csoportra oszlott: a „polgárságra” és a nemességre. Ezt a képet csak megerősíti a német anyanyelvű 1. csoport jelenléte, amely a korai időszakban élesen elkülönült a másik két csoporttól, majd az évek során egyre közelebb került az azonos státuszú, de magyar anyanyelvű 2. csoporthoz, míg végül teljesen egybeolvadt vele.

A reguláris katonaságot magába foglaló 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) elkülönülése nem a társadalmi különbségekre, hanem a csoport speciális jellegére vezethető

tudó szerzetes névértelmezése és ahhoz kapcsolódó gondolatmenete az utóbbi két bejegyzésen nyilvánvaló.

³² Ez a kapcsolat egyébként más szempontból is említésre méltó, ugyanis az anyakönyv egyetlen törvénytelen születésű gyermekéről szóló bejegyzéshez kapcsolódik.

³³ Sem Szakály Ferenc, sem Pálffy Géza nem tud a 17. században itt állomásozó jelentősebb számú német katonaságról, ahogy komolyabb súlyú hadi eseményekről sem beszélnek a források Pápa környékén a tizenöt éves háború és az 1680-as évek között. SZAKÁLY 1994. 133–134.; Pálffy Géza szíves szóbeli közlése.

³⁴ Ugyanebben az időben jelent meg a német katonaság Körmenten is. IVÁNYI 1943. 115–121. és KOPPÁNY 1986. 39. (Az adatra Koltai András hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.)

vissza. A mesterségesen létrehozott, nyelvében és szokásaiban teljesen eltérő zárt csoportok tulajdonképpen a város lakosságától teljesen független, önálló közösségeket alkottak. Az azonos társadalmi helyzet kapcsolatalakító voltára esetükben is rendelkezünk azonban némi emlékekkel, ez pedig a tisztikar feltűnő hiánya a keresztszülői hálózatban. A 4. csoport (német reguláris katonaság 1651–1655) esetében mindössze háromszor jelent meg az alakulat parancsnoka, Peter Theogardt ezredes keresztszülőként. Ebből egy alkalommal, abban a már említett speciális esetben, amikor az anyakönyv egyetlen törvénytelen születésű gyermekének lett keresztapja több, a 3. csoportba tartozó, vele azonos státuszú személlyel együtt. A másik két alkalommal ugyanannak a családnak két gyermekénél vállalt keresztszülőséget, mégpedig Henrik Molch zászlóvivővel együtt. A tisztikar szereplése, illetve nem-szereplése egyszerre utalhat a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) zártágára és a társadalmi helyzetnek a keresztszülői kapcsolatok kialakításában játszott fontos szerepére, ugyanis feltételezhető, hogy a legénység tagjai azonos helyzetű bajtársaikat választották gyermekeik keresztszülőinek.

Az egyes elkülönülő csoportok közötti kapcsolatok bemutatására az alábbiakban, a keresztszülői kapcsolatok vizsgálata során tesztek kísérletet.

A keresztszülői kapcsolatok vizsgálata

A forrás és a belőle felrajzolt hálózat jellegéből adja magát, hogy megpróbáljam leírni, rendszerbe foglalni és magyarázni a keresztszülői kapcsolatokat.

A katolikus egyház nemcsak a keresztelés megtörténének adminisztrálását, hanem magának a szentség felvételének a körülményeit is szabályozta, és ennek során kitért a keresztszülőség kérdésére is.³⁵ A keresztszülők számát kettőben állapították meg, indoklásul a lelki rokonság okozta házassági akadályra hivatkoztak. Áttételesen, a fentebb már idézett anyakönyvezési formulával azt az elvárást is sugallták, hogy a keresztszülők házaspárok legyenek.³⁶ Nem tiltották ugyan kettőnél több személy keresztszülőségét, de ebben az esetben arra kötelezték a keresztelést végző papot, hogy két személy kiválasztása után a többit csupán tanúként jegyezze be az anyakönyvbe. Ugyanígy csak tanúként vehetett részt a szertartáson protestáns személy, mivel keresztszülő elviekben nem lehetett.

³⁵ A korabeli magyar szabályozás bemutatásakor ismételten Bárh Dániel már idézett doktori értekezésére támaszkodom (BÁRTH 2002).

³⁶ Ez egyébként a lelki rokonságot figyelembe véve még praktikusabb.

A korabeli hivatalos egyházi előírásokkal gyökeresen szemben állt a pápai gyakorlat. Egyrészt meglehetősen ritka volt az olyan gyermek, akinek csak két keresztszülője volt. Általában három vagy négy személyt kértek fel keresztszülőnek,³⁷ és eltekintve az anyakönyv utolsó éveinek egy-két bejegyzésétől, nincs utalás a keresztszülők és a tanúk megkülönböztetésére. Ritkaságszámba ment az is, ha házaspár tartott egy gyermeket keresztség alá. Ilyen esetben általában csak a házaspárt nevezték meg keresztszülőként, de ez alól is vannak kivételek. Ezenkívül meglepően gyakori volt az igazolhatóan protestáns felekezeti személy keresztszülőnek való felkérése. Az első két szempont tekintetében nincs semmi különbség a korábban vázolt öt csoport tagjainak szokásai között. Az utolsó protestáns jelenléte azonban – források hiányában – csak két csoportnál, a nemességnél (3. csoport) és a magyar nyelvű polgárságnál (2. csoport) lehet egyértelműen megállapítani.³⁸

A keresztszülő-választás sajátosságait ezen túlmenően csak az első három csoport esetében tudjuk vizsgálni, mivel a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. csoport (német reguláris katonaság 1654–1656) tagjai csupán pár éven keresztül jelennek meg az anyakönyvben.³⁹ Az 1. csoport (német polgárság) esetében azt mondhatjuk, hogy a többgyermekes szülők zöme ebben az időszakban szűk körből válogatja a keresztszülőket. Általában ugyanazokat a családokat hívják meg, de csak nagyon ritkán kérnek fel házaspárokat,⁴⁰ inkább váltogatják a feleket.⁴¹ Esetükben gyakran előfordul a visszahívás is, de általánosnak nem nevezhető.⁴² A kapcsolataik állandóak és szorosak. Ennek

³⁷ A legtöbb keresztszülő 8 fő volt.

³⁸ A németek esetében egyébként is felekezeti szempontból homogénebb csoportok feltételezhetőek.

³⁹ E két csoportból mindösszesen 63 házaspár szerepelt szülőként, közülük 10 házaspár két szüléssel. Erről a tíz házaspárról azt lehet elmondani, hogy az esetek többségében ugyanazok a családok jelennek meg keresztszülőként mindkét gyermeknél, de a házaspárok gyakran váltják egymást. (Ez egyébként hasonló, mint amit az 1. csoportnál (német polgárság) tapasztalhatunk.) Például Absolon Bálint és felesége, Katalin két gyermekének keresztszülői 1651: Flueh Máté, Zrön Jakab és Danielin Éva; 1654: Daniel János, Zrön Jakab és Placerin Margit

⁴⁰ Például Simon Zegner triturator (cséplő) és felesége, Krisztina négy gyermekénél a következő keresztszülők szerepeltek: 1647: Pogacser Gergely murarius (kőműves), Grenzin Erzsébet; 1649: Hirnik Pál, Erzsébet (Grenz Mátyásné); 1652: Pogacser Gergely, Geringerin Walburga [Hirnik Pál felesége]; 1654: Pogacser Gergely, Underberger Mária, Hirningerin Walburga.

⁴¹ Hanz Jeromos pék és felesége, Anna két gyermekénél 1653: Bixausen Mátyás, Margit (diser Zait Zeubortin); 1655: Esterl Albert [csajbort], Prixeisin Mária; harmadik gyermekük keresztszülői nem ismertek.

⁴² Például Hernig (Hirnik) Pál és Grenz Mátyás esetében.

magyarázatát a csoportnak a korai időben megfigyelhető zártságában találhatjuk meg. Az anyakönyv négy legnépszerűbb keresztszülője⁴³ ennek a csoportnak a tagja. Eltérő mértékben ugyan, de mind a négyen nyitottak más csoportok felé is. A nyitás időben is megfogható, tehát az anyakönyvezés elején inkább csak az 1. csoportba (német polgárság) tartozókkal, míg az idő előre haladtával valamennyi más csoporttal is kiépítik a kapcsolataikat. Ugyanakkor más személyek az 1. csoportból (német polgárság) csupán esetlegesen kerülnek komaságba más csoportbeliekkel.⁴⁴ A keresztszülők népszerűségére forrásaink nem szolgálnak magyarázattal. A négy közül három 1660-ban házbirtokosként szerepel egy összeírásban,⁴⁵ de az anyakönyvből tudjuk, hogy ekkor még mind a négyen éltek. Esterl Albertnek egy alkalommal szolgálóját említik az anyakönyvben. Ezek alapján tehetősek személyeknek tarthatjuk őket, de vagyonuk feltehetően nem emelte ki őket jelentősen a város lakosai közül.⁴⁶

Más jellegű keresztszülői kapcsolatokkal találkozunk a 2. csoportban (magyar polgárság). Itt sokkal nagyobb azoknak a száma, akik csak egyszer fordulnak elő az anyakönyvben keresztszülőként. Többszöri hívás, visszahívás csak elvéve fordul elő. Nem beszélhetünk szoros és állandó kapcsolatokról. A csoportot alkotó személyekhez sok, az anyakönyvben csupán egyszer előforduló személy kapcsolódik keresztszülőként. Ennek magyarázata talán a csoportnak a város egésze felé való nyitottsága lehet. A sok egyszeri előfordulással tarkított laza hálózat arra figyelmeztet, hogy ennek a csoportnak a kapcsolatai túlterjednek az anyakönyvben megfogható körön, és nyitottak a város protestáns lakosai felé is.

Ismét eltérő kapcsolatrendszer mutat a 3. csoport (nemesség). Jellemző, hogy az egyes családok a lehető legtöbb velük azonos csoportba tartozó családdal igyekeznek keresztszülői kapcsolatba kerülni, azaz minden gyermeküknek más és más keresztszülőket választanak. Ez azt is jelenti, hogy nincs értelme visszahívásról beszélni, hiszen – kis túlzással – a csoport minden tagja sorra

⁴³ Sorrendben: Ágoston János takács és pattantyús, Esterl Albert asztalos és csajbort, Pogacser Gergely kőműves és pattantyús, Hernig Pál gyertyaöntő és polgár.

⁴⁴ Ezek a személyek azonban foglalkozásukat tekintve sajátos helyzetűnek tekinthetők, például Feng Egyed kereskedő (sajátos helyzetére utal, hogy harmadik gyermekét a földesúr két gyermeke, gróf Csáky Péter és gróf Csáky Borbála tartotta keresztvíz alá) vagy Kinberger János fürdősz. De ők is csupán egy-egy esetben vállalnak keresztgyermeket vagy hívnak keresztszülőket csoporton kívülről.

⁴⁵ Ágoston János, Esterl Albert és Pogacser Gergely.

⁴⁶ Érdekes, hogy mind a négy személynek ismerjük a feleségét is. Ők férjeikhez hasonlóan szintén több alkalommal fordultak elő keresztszülőként. Azonban az egy Esterl Albert-nén (Margiton) kívül férjeik jóval népszerűbb keresztszülők voltak náluk.

kerül, csak legyen egy házaspárnak elég gyermeke. A nemesség körében tudjuk a legeggyértelműbben megfogni a protestánsok jelenlétét. Ez azt mutatja, hogy a katolikusok még kifejezetten egyházi vonatkozású kapcsolataikban is egyenrangú félként kezelték őket. Feltételezhető, hogy a nemesség felekezeten túlnyúló egységes (keresztstülői) kapcsolatrendszer alkotott. Ennek bizonyítása a korabeli protestáns anyakönyvek hiánya miatt nem lehetséges.

A nemesség esetében lehetséges és érdemes vizsgálni, hogy mely, más csoportokba tartozó személyekkel építettek ki keresztstülői kapcsolatot, illetve hogy kik voltak azok a más társadalmi státuszú egyének, akik (legalábbis keresztstülői) kapcsolataik tekintetében egyértelműen a 3. csoportba tartoztak. A legszembetűnőbb a szolgák és szolgálók helyzete. A nemesség tagjai gyakran vállaltak szolgálóknál keresztstülőséget, de érdekes módon sohasem sajátjaiknál, hanem más csoportbéli társaik szolgálóinál.⁴⁷ Az is megfigyelhető, hogy ezekben az esetekben az összes keresztstülő azonos társadalmi csoportból került ki, kifejezetten ritkán vállaltak más csoportbeli személlyel közös keresztstülőséget.⁴⁸

Azok a személyek, akik nem szolgálóként kerültek kapcsolatba a nemességgel, feltehetően foglalkozásuknak köszönhetően kitüntetett helyzetüket. Feng Egyed kereskedőről már volt szó, rajta kívül Szmorkovics Mihály lakatos, Szász Balázs gombkötő, valamint Szakmári György borbély tartozott ebbe a körbe. Esetükben a kapcsolatok szorossága tekintetében egyfajta fokozatosság is megfigyelhető. Szmorkovics Mihály négy gyermekéből kettőnél szerepeltek 3. csoportbeliek (nemesség) keresztstülőként, Szász Balásznak már mind a négy gyermekét ők tartották keresztvíz alá, ugyanakkor négy keresztstülye között valamennyiük a szülei a 2. csoportból kerültek ki. Egyedül Szakmári György borbély⁴⁹

⁴⁷ Például Turi Benedek szolgálóinál, Pap Jánosnál Horvát György vajda és Fölső Imréné; Pápai Jánosnál pedig Vámos Imre és Pogány Péterné, Nicki Fruzsina; Somogyi Pál szolgálójánál, Kovács Andrásnál pedig Uki Ferenc és Sei Katalin. Házassági tanúknál azonban már más a helyzet. Somogyi Pál és felesége például összesen négy szolgálójánál vagy szolgálójánál vállalt tanúságot.

⁴⁸ Ezen ritka esetek egyike a Szentgotthádról való Dorottya törvénytelen gyermekének a keresztstülye, amelyre fentebb röviden már utaltam. A gyermek keresztstülyei Peter Thegardt báró ezredes; nemes Bottka Zsigmond, az azidő szerinti Veszprém megyei alispán rokona és a többszörösen bíróviselt Henc Imre szabómester veje; és három másik, a polgárság közül kikerült személy, akik maguk is egy-egy alkalommal keresztstülői kapcsolatban álltak a nemességgel. Az anya minden bizonnyal szolgáló volt.

⁴⁹ Szerencsés helyzetben vagyunk, mert más forrásokkal kiegészítve az ő családi kapcsolatairól meglehetősen sokat lehet tudni. 1645-ben házasodott meg, de feleségét már 1659-ben özvegyként említik. Felesége a református Hídvégi Anna volt, akinek ez volt a második házassága, az első Vermes Istvánnal kötötte. 1659-ben 30 évesnek mondják, ami azt je-

volt az, aki nem nemesként „teljes jogú tagként” bekerült a 3. csoportba (nemesség). Nemcsak valamennyi gyermekét (5) nemesek, sőt közülük is a legelőkelőbbek, például gróf Csáky Borbála, Somogyi Pál alkapitány, a protestáns Sándor család különböző tagjai tartották keresztvíz alá, de keresztzülőként is egyenrangú félként jelent meg (igaz, csak egyetlen alkalommal). Erre magyarázat lehet, hogy a Csáky László borbélyaként⁵⁰ említett Szakmári György munkája feltételezte megbízói részéről a maximális bizalmat, amit a keresztzülői kapcsolatokkal is erősíteni kívántak.

A fentiek összefoglalásaként elmondható, hogy a keresztzülői bejegyzéseket vizsgálva kettős kép bontakozik ki. Egyrészt a Benda Gyula által felvetett⁵¹ patrónus–kliens viszonytal jellemezhető keresztzülői kapcsolat Pápán is megfigyelhető. Erre a legnyilvánvalóbb példákat a szolgák/szolgálók esete mutatta, de ezt feltételezhetjük más kapcsolatoknál is, például a népszerű keresztzülők esetében. Ezzel szemben főként a német nyelvű csoportoknál (1., 4. és 5.) az egyenrangú keresztzülők választását valószínűsíthetjük. A csoportok zártsága, ami főleg a 4. (német reguláris katonaság 1651–1655) és 5. (német reguláris katonaság 1654–1656) csoport esetében nagyon erős, arra figyelmeztet, hogy ez a fajta keresztzülő-választás lehet akár kényszer szülte megoldás is, amely csak a lehetőségek szűkös volta miatt vált uralkodóvá. A nemesség (3. csoport)

lent, hogy második házasságát 16 évesen kötötte. Szülei Hídvégi Borbély Bálint borbélymester és Szentjakabi Zsuzsanna voltak. Viharos házasságukról tanúskodik 1628-ban lezajlott házasságtörési perüknek az úriszéki jegyzőkönyvben fennmaradt anyaga. Ebből tudható, hogy Borbély Bálint Veszprémből költözött Pápára, és hamarosan felvették a borbélycéhbe. Talán apósa lehetett az a Szentjakabi Borbély Péter, aki az 1609-es céhartikulusok aláírójaként szerepelt. A család tagjai jómódú iparosok voltak, de teljes-séggel bizonyos, hogy nemesi címük nem volt. (Hídvégi Anna életkorárának megbízhatóságára egyébként rendelkezünk egy áttételes forrással. Házasságtörést elkövetett anyja, Szentjakabi Zsuzsanna 1628-ban állapotos volt; a perben korábbi gyermekeiket nem említik, feltehetően akkor született első gyermekük.) – 1645: Házassági anyakönyv 82 oldal; 1659: MOL Magyar Kancelláriai Levéltár (A 14) Insinuata Consilii Bellici No. 293, 296.; 1628: HERMANN 1999. 137–169. (a perszöveg kiadásával); 1609: MOL Helytartótanácsi Levéltár (C 25), Acta Mechanica (54. csomó) Veszprém megye No. 1/6.

⁵⁰ Többször előfordul az anyakönyvben „tonsor domini comitis”-ként. Borbélyként nem csak a borotválás egyébként szintén bizalmi feladatát végezhet, hanem orvos hiányában – amit sajnos ebből az időből sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudunk – a városban annak feladatkörét is elláthatta. Ez pedig mindenképpen indokolja kiemelt helyzetét. Orvostól első ízben 1695-től maradt fenn adat. Philip Metter kirurgus egészen 1704-ig a győri jezsuiták pápai házában egyik bérlője volt. VÉL cím és jelzet nélküli kötet a győri jezsuita kollégium 1688 és 1727 közötti jövedelmeiről (eredeti jelzet Vörösberényi Plébánia Levéltára I. K. II.)

⁵¹ BENDA 2002. 18. oldal.

tekintetében pedig egyfajta, a társadalmi kapcsolatokat a lehető legtágabb körben megerősíteni kívánó stratégia bontakozik ki.

Kitekintés

A fentebb bemutatott vizsgálat – véleményem szerint – mind konkrét eredményekkel, mind módszertani tanulságokkal szolgál. Jelen vizsgálat és a korábbi eredmények összevetése figyelmeztet arra, hogy egy kulturális–társadalmi jelenség (keresztszülőség) mögött időben, és minden bizonnyal térben, illetve társadalmi csoportok szerint is folyamatosan változó, módosuló tartalom állhat. Erre példaként a nemességnek a 17. századi Pápa esetében megfigyelhető helyi, felekezetek feletti keresztszülői kapcsolatrendszerére, illetve az egy évszázaddal későbbi Keszthelyen felekezetek szerint elkülönülő, ugyanakkor térben jóval kiterjedtebben szerveződő kapcsolataira utalok.⁵²

A kapcsolatháló-elemzés segítségével sikerült a keresztelési anyakönyv gyakran egyedi adataiból értelmezhető adatbázist felépíteni, valamint kísérletet tenni a kapott adatbázis elsődleges elemzésére. Az ennek során kirajzolódott csoportok, a csoportokon belüli és a csoportok közötti kapcsolatok vizsgálata azonban már további kérdéseket vetett fel. A kapcsolatháló-elemzés nem magyarázza meg az egyedit, nem lehet következtetéseket levonni a konkrét kapcsolatokra nézve (ellentétben például a családrekonstrukciós vizsgálatokkal). Ennek kiküszöbölésére szükséges további szempontok bevonása az elemzésbe. Célravezető lehet a keresztszülői kapcsolatok magyarázatakor megvizsgálni a lakóhely, a szomszédság,⁵³ illetve a foglalkozás és a keresztszülői kapcsolatok összefüggéseit.⁵⁴

Több, a keresztszülői kapcsolatok vizsgálata közben felmerült kérdés, mint például a katolikus és protestáns nemesség egységes kapcsolatrendszere, a különböző jellegű keresztszülői kapcsolatok (patrónus–kliens, egyenrangú) egymáshoz való viszonyának megválaszolása csak a későbbi anyakönyvek együttes feldolgozásával, és a kapott eredmények összehasonlításával képzelhető el.⁵⁵

⁵² BENDA 2002.

⁵³ A város korabeli háztulajdonosairól egy összeírás maradt fenn (a már korábban idézett 1660-as), s részben erre támaszkodik az eddig egyetlen – s csupán egy utcát vizsgáló – feldolgozás: HARIS 1998.

⁵⁴ Erre Pápa esetében a szabóknál nyílik lehetőség, mivel a kutatás rendelkezésére áll a korszakból a szabó mesterkönyv. Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. 2608.

⁵⁵ A katolikus anyakönyvek folytatása 1684-től áll a rendelkezésünkre (esketés 1694-től, halálozás 1730-tól); a református anyakönyvek 1703-tól (esketés 1711-től, halálozás 1739-

Ugyanez mondható a fentebb idézett két szerző, Morvay Judit és Benda Gyula eredményeivel való összevetésről is. A gyakorlatok nyilvánvaló különbözőségének magyarázatára csak egy hosszabb távú, közös időszakot lefedő vizsgálat elvégzése után nyílik lehetőség.

Felhasznált irodalom

BÁRTH

- 1999 BÁRTH Dániel: A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI–XVII. századi gyakorlatában. In: *Hálók: Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*. Szerk.: AMBRUS Vilmos. Budapest, 1999. (*Dolgozatok a Tárgyi Néprajzi Tanszékről*, 2.) 97–106.
- 2002 BÁRTH Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás (Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon)*. Budapest, 2003. (Doktori disszertáció, kézirat)

BENDA

- 2002 BENDA Gyula: Patrónusok vagy komák – a keresztszülői kapcsolathálók Keszthelyen 1740–1849. In: *Tabula* 5 (2002) 3–31.

EMIRBAYER

- 1999 EMIRBAYER, Mustafa: Network Analysis, Culture and the Problem of Agency. In: *American Journal of Sociology* 6 (1999) 1411–1454.

GOULD

- 1991 GOULD, Roger: Multiple Networks and Mobilization in the Paris Commune 1871 In: *American Sociological Review* 56 (1991) 716–729.

HARIS

- 1998 HARIS Andrea: Telkek és tulajdonosok: A pápai „Hoszu uttza” krónikája a 17–18. században. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára tanulmányok*. Szerk.: BARDOLY István – LÁSZLÓ Csaba. Budapest, 1998. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem*, 10.) 343–371.

től), míg az evangélikusok 1708 és 1714 között vezették mindhárom anyakönyvüket, majd csak 1784-től kezdték újra.

HERMANN

- 1999 HERMANN István: Egy házasságtörés a XVII. század első feléből. In: *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Szerk.: HERMANN István. Budapest, 1999. 137–169.

HORVÁTH

- 1978 HORVÁTH Mária: *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest, 1978.

IVÁNYI

- 1943 IVÁNYI Béla: *Képek Körmend múltjából*. Körmend, 1943. (*Körmendi Füzetek*, 4.)

KISS

- 1908 KISS István: *A pápai plébánia története*. Pápa, 1996^R (1908) (*Jókai reprint*, 3.)

KOLTAI

- 1999 KOLTAI András: *Batthyány Ádám és udvara (1625–1659)*. Budapest, 1999. (Doktori disszertáció, kézirat)

KOPPÁNY

- 1986 KOPPÁNY Tibor: *Körmend városának építéstörténete*. Körmend, 1986. (*Körmendi Füzetek*)

MORVAY

- 1984 MORVAY Judit: A komaválasztás stratégiái Kolozsnémán 1750–1870. In: *Történeti antropológia (Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai)*. Szerk.: HOFER Tamás. Budapest, 1984. (*Antropológiai írások*, 8–10.) 281–292.

SABEAN

- 1998 SABEAN, David Warren: *Kinship in Neckarhausen (1700-1870)*. Cambridge, 1998.

SZAKÁLY

- 1994 SZAKÁLY Ferenc: Pápa a török korban. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*. Szerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. 125–200.

WETHERELL

- 1998 WETHERELL, Charles: Historical social network analysis. In: *International Review of Social History* 43 (1998) (Suppl. 6.) 125–144.